Низами Ҹәнчәви

I

КИРИШ

Бөјүк Советләр өлкәсинин һәр тәрәфиндә даһи Азәрбајҹан шаири Низами Кәнҹәвинин 800 иллијинә һазырлашырлар. Гүдрәтли өлкәмизин бүтүн халглары дүнја әдәбијјатынын хәзинәсини өлмәз әсәрләри илә зәнкинләшдирән бөјүк сәнәткарын хатирәсини өз доғма сәнәткарлары кими гејд едиб, онун мәдәни ирсини бөјүк бир сә'ј илә дәриндән тәдгиг едир, өјрәнирләр.

Хүсусән шаирин, шәргин гапысында күнәш кими парлајыб, азад вә мүстәгил дөвләтини горујан, өз сосјалист мүндәрәҹәли милли мәдәнијјәтини инкишаф етдирән вәтәниндә даһа ҹидди ишләр көрүлүр. Совет Азәрбајҹанынын әмәкчиләри өзләринин тарихи фәхри олан бөјүк мүтәфәккир вә даһи шаирин 800 иллијини Низами адына лајиг бир тәнтәнә илә гаршыламаға һазырлашырлар. Низаминин шәрәфли јубилејинә һазырлыг ишләри совет һүдудларыны кечиб бүтүн мүтәрәгги өлкәләрдә өз әкс сәдасыны тапмышдыр. Беш хәзинә адланан «Хәмсә» мүәллифинин шәрәфли ады бу күн даһа дәрин бир һөрмәт вә мәһәббәтлә јад олунмагдадыр.

Низами Кәнҹәвијә хүсусән болшевикләр партијасы вә Совет һөкумәтинин белә бөјүк әһәмијјәт вермәси тәсадүфи дејилдир. Низами һәлә 800 ил бундан әввәл азадлығы, бәрабәрлији, азад әмәји тәблиғ едиб бәшәријјәтин сәадәт вә хошбәхтлијини арзу едән бир сәнәткар олмушдур. Низами халгларын сәадәтини, истиглалијјәтини, онларын һәр ҹүр зүлм вә истисмардан азад олмасыны истәјиб бүтүн өмрүнү бу уғурда сәрф етмишдир. Низами әмәкчи инсанын һүгугу уғрунда мүбаризә апармышдыр. Низами өз халгыны бүтүн дүнјада шөһрәтләндирмиш вә бүтүн халгларын бәрабәр һүгуглу мәдәни һәјатыны арзуламышдыр. Мәһз буна көрә дә даһи шаир вә мүтәфәккирин хатирәси хүсусән совет өлкәсиндә бәшәријјәтә азадлыг, бәрабәрлик кәтирән, хошбахт кәлә-

чәк јаратмаг уғрунда мүбаризә апаран бир дөвләт гурулушунда, бизим шәраитимиздә, белә тәгдир эдилир вә мүтәрәгги бәшәрииййәт тәрәфиндән һүсн-рәғбәтлә гаршыланыр.

Шаирин һәјаты вә дөврү

Илјас Јусиф оғлу Низами 1141-чи илдә гәдим Кәнчә шәһәриндә анадан олмушдур.

Низаминин јашадығы XII әсрдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин гызыл дөврү иди.

Низами дөврүндә бөјүк карван јолунун үзәриндә олуб дүнјанын бир чох өлкәләри илә тичарәт эдән Азәрбајчан шәһәрләриндә элмин, әдәбијјатын вә нәфис сәнәтләрин тәрәггисинә хүсуси диггәт верилирди.

Вахтилә өз элми-әдәби фәалијјәтләрини Бағдад шәһәриндә давам этдирмәјә мәчбур олан Азәрбајчан алим вә сәнәткарлары, мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасы илә әлагәдар олараг тәрәгги этмәкдә олан Шамахы, Бејләган, Бәрдә, Кәнчә, Тәбриз, Нахчыван вә с. шәһәрләрдә јашајыб јарадыр, бәшәр мәдәнијјәтинә јени гијмәтли әлавәләр эдирләрди.

Бу дөврдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин шө'ләси бүтүн Јахын Шәрги ишыгландырырды. Гафгаз халглары мүтәгабил јардым әсасында өз дөвләтләрини мөһкәмләндирдикләри илләрдә бүтүн әзәмәт вә гүдрәти илә парлајан Ширваншаһлар вә Элдәкизләр өлкәнин абаданлығы вә инкишафы үчүн вар гүввәләри илә чалышырдылар.

Әсримизә гәдәр сахланылмыш ме'марлыг абидәләри, бу абидәләрин мөһкәмлији, хүсусән нахчыванлы ме'мар Әбубәкрин јадикарлары һәмин дөвр мәдәнијјәтимизин вәзијјәти һаггында биздә кениш тәсәввүр јарадыр. Бу абидәләрин үзәриндә олан нәгшләрин нәфислији вә зәрифлији, өз үслуб хүсусијјәтләрилә бүтүн башга ме'марлыг абидәләриндән фәргләнмәси, үзәрләриндә бәзәк кими ишләнмиш јазылар XII әср Азәрбајчан һәккаклығынын инкишаф мәрһәләсини чох парлаг бир сурәтдә ајдынлашдырыр.

Һәфријјат заманы чыхарылмыш э'малатханалар бу э'малатханаларда һазырланан кашы вә чини габларын рәнк тәркиби, нәгшләри әл сәнәтинин вә рәссамлығын, хүсусән јүксәк кејфијјәтли рәнк һазырламаг бачарығынын, зәриф шүшә э'малынын нүмунәләридир.

XII әсрдә јашамыш алим вә шаирләрин әсәрләриндән Азәрбајчанда нүчум, тибб, чоғрафија, тарих, фәлсәфә вә әдәбијјатшүнаслыг элмләринин инкишафы чох ајдын мә'лум олур. Бу дөврүн Азәрбајчан алимләри вә шаирләринин өз ана дилләриндән башга, әрәб, фарс дилләрини јахшы билдикләрини, јунан, јәһуди, эрмәни вә күрчү мәдәнијјәтләрилә чидди марагландыгларыны да онларын әсәрләриндән ајдын көрмәк олар.

XII әсрдә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләри кими шеир мәдәнијјәти дә өз јүксәк сәвијјәсини јашамагда иди. XI әсрдә Хәтиб Тәбризи, Гәтран Тәбризи кими мәшһур шаирләрин јаратдыглары әдәби мәктәби XII әсрдә Ширван сарајында мәркәзләшмиш гүдрәтли шаирләр давам вә инкишаф этдирирдиләр.

Бу шаирләр даһи Низаминин гоча мүасирләри идиләр. Онларын ичәрисиндә көркәмли јер тутан устад шаир Низаминин һәмерлиси, әсринин мә'руф философларындан бири олан Әбүл-үла Кәнчәви иди. Әбүл-үла Кәнчәви шеирдә гәсидә жанрынын надир устады иди. Онун гәсидәләриндә әзәмәтли бир дөвләт гуруб ону көз бәбәји кими горујан бир халгын ифтихар һисси тәрәннүм эдилир, халгын мә'нәви гүдрәти әкс олунур.

Әбүл-үланын тәрбијә этдији ики исте'дадлы сәнәткар—Фәләки Ширвани вә Хагани Ширвани дә өз устадларынын јолуну давам этдирирләрди.

Көркәмли элми әсәрләр мүәллифи олан Фәләки Ширвани ејни заманда гүдрәтли бир шаир олараг көзәл, ашиганә, лирик гәзәлләри илә дә шөһрәт газанмышды.

Бүтүн шәрг әдәбијјатшүнасларынын «хәллаги-мәани» адландырдыглары Хагани исә һәм дәрин мә'налы гәсидәләри һәм дә дәрин фәлсәфи фикирләрилә зәнкин «Мәдаин хәрабәләри» вә «Төһфәтүл-Ирагејн» кими чаһаншүмул әсәрләри илә шөһрәтләнмишди. Бу мәғрур вә үсјанкар шаирин хүсусән һәбсдә олдуғу заман јаздығы вә «һәбсијјә» адланан көзәл әсәрләри шаһларын, бачарыгсыз һөкмдарларын тахтыны титрәдән кәскин бир ичтимаи иттиһамнамә иди.

Фәләки вә Хаганинин ән јахын досту Иззәддин Ширвани иди. Ширваншаһлар сарајына јахын олан бу көркәмли шаир, мүасирләрини һимајә эдән тәрәггипәрвәр бир шәхсијјәт олмушдур. Гәдим тәзкирәләр онун эвинин һәмишә алим вә

шаирләрин мәчлисинә чеврилдийини, Иззәддинин йохсул алим вә шаирләрә һәмишә әл тутдуғуну гейд эдирләр.

Иззәддин мүасирләри ичәрисиндә әсасән көзәл тәбиәт тәсвирләри ярадан бир шаир кими шөһрәтләнмишди. Онун бизә кәлиб чатмыш шерләри шаирин инсан көзәллийини тәбиәт көзәлликләри илә мүгайисәдә бөйүк бир устадлыгла тәсвир этдийини көстәрир.

Иззәддинин бөйүк бир вәтәнпәрвәрлик һисси илә Ширваншаһлар гүдрәтини тәрәннүм эдән гәсидәләри дә диггәтә лайиг әсәрләриндәндир.

Низаминин яшлы мүасирләриндән бири дә енә онун һәмерлиси олан Гивам Мүтәрризи иди. Гивамини бә'зи тәзкирәчиләр Низаминин гардашы, бә'зиләри исә әмиси оғлу һесаб эдирләр. Лакин Низаминин өз әсәрләриндә гоһум әграбасындан чох этрафлы данышдығы һалда онун адыны чәкмәмәси бу фикри шүбһә алтында гоюр.

Гивами өз әсәрләри илә бүтүн мүасирләриндән фәргләнир. Әкәр Ширван сарайында яшаян шаирләр әсасән әзәмәтли гәсидәләр языр, мәһәббәт лирикасына хүсуси диггәт верирләрсә, Мүтәрризи әсасән әхлаги-дидактик шеирләр язмаға, мүасирләринә нәсиһәт вермәйә даһа чох мейл көстәрир. О, зәриф гәзәлләр, гәсидәләр язса да әсасән нәсиһәтамиз мәнзумәләр мүәллифи кими танынмышды.

Низами һәмерлиләриндән бириси дә бүтүн Яхын Шәргдә мә'налы рүбаиләри илә мәшһур олан шаирә Мәһсәти ханым иди. Шаирин гоча мүасирләриндән олан бу исте'дадлы шаирә эйни заманда көзәл бир мүсигишүнас олмушдур. Мәһсәти ханым рүбаиләриндә өз заманынын ән мүтәрәгги фәлсәфи фикирләрини ифадә эдән, дәрин дүшүнчәли вә йүксәк язычылыг мәдәниййәтинә малик мүтәфәккир бир шаирә иди.

Низаминин һәмяш мүасирләриндән исә ән көркәмлиси бейләганлы Мүчирәддин иди. Мүчирәддин Хаганинин ән исте'дадлы тәләбәләриндән бири иди вә сәнәтдә өз устадынын йолуну давам этдирирди. Азәрбайчан атабәйләринин гүдрәтли илләриндә парлаг гәсидәләри илә тәгдир олунан бу исте'дадлы сәнәткар сарай шаирләринин деди-гудусуна мә'руз галмыш, ахырда да Исфаһанда гәтл олунмушду.

Беләликлә биз Низами дөврүндә әсасән дини мөвзулардан айрылыб һәят, мәишәт, фәлсәфә илә мәшғул олан инсанын ичтимаи тәбиәтиндән вә ичтимаи зиддиййәтләрдән бәһс эдән гүввәтли дүнйәви бир әдәбиййатын варлығыны айдын

көрүрүк. Бу әдәбийят сарай этрафында мәркәзләшиб нисбәтән мәһдуд бир чәрчивәдә, сарай мәнафеи чәрчивәсиндә инкишаф этсә дә өз әдәби ән'әнәләри вә истигамәти илә бүтүн Шәргдә ени вә чох мә'налы, тә'сирли бир әдәби мәктәб кими инкишаф эдир вә бүтүн бу мәдәни инкишаф Низами дүһасынын яранмасы үчүн зәминә һазырлайырды.

Низаминин анадан олдуғу Кәнчә, хүсусән Х әсрдә Бәрдә дағылдыгдан сонра, Ширван вә Тәбриз шәһәрләри кими сияси-игтисади вә мәдәни әһәмиййәтә малик бир шәһәрә чеврилмишди. Низами илк тәһсил вә тәрбийәсини бу шәһәрдә алмышды.

Һәлә ушаг икән атадан етим галан Низами күрд гызы олан анасынын һимайәсиндә бөйүмүш вә ушаглыгдан һәят гайғысы чәкмәйә вә чалышмаға мәчбур олмушду.

Шаирин кәнд илә олан танышлығы вә ичәрисиндә бөйүдүйү шәһәрин әмәкчи тәбәгәләри илә яхын мүнасибәты ону чох эркән, һәятын бөйүк вә әсас мәсәләләри һаггында дүшүнмәйә сөвг этмишди.

Низами һәлә кәнч икән гәдим Азәрбайчан мәдәниййәтини, Шәрг элмләрини, әрәб-фарс дилләрини вә гәдим юнан фәлсәфәсини, орта әср элмләрини һәр тәрәфли әһатә эдән билийә малик иди.

Шаирин әсәрләриндән көрүнүр ки, о, гәдим әрәб вә юнан тарихчиләринин әсәрләрини, юнан фәлсәфәсини, элми-нүчуму, тибб элмини, һәндәсәни, динләр тарихини, фиғһ, мәнтиг кими орта әср элмләрини мүкәммәл өйрәнмиш алим бир шаир олмушдур. Шаирин өз әсәрләриндә Ибн Мүглә, Ибн Һани, Әсәди, Фирдовси, Сәнаи кими шаирләрин адыны чәкмәси, онун «Вейс вә Рамин»дән данышмасы шаирин әрәб вә фарс әдәбиййатынын ән яхшы нүмайәндәләри илә яхындан таныш олдуғуну айдынлашдырыр.

Хүсусән Ибн Һани кими испаниялы философ шаирә, Ибн Мүглә кими үсянкар сәнәткара мүнасибәти, Аристотел, Сократ, Платон кими бөйүк философларын әсәрләрини дәриндән билмәси шаирин һәлә кәнч яшларындан бөйүк тарихи шәхсиййәтләрин фикирләри, идеялары илә тәрбийәләндийини көстәрир.

Низами бүтүн һәятыны ярадычылыға сәрф этмиш, кәнч яшларындан язмаға, яратмаға башламышдыр.

Низаминин илк гәзәлләриндәки йүксәк сәнәткарлыг һамынын диггәтини чәлб этдийиндән, ону бир чох сарайлара

чағырмышдылар. Лакин кениш дәһасы сарайлар чәрчивәсинә сығмаян шаир, ярадычылығыны сарай тәләбләри илә мәһдудлашдырмаг истәмәдийиндән һеч бир һөкмдарын һимайәсинә сығынмамышды.

Дәрбәнд һөкмдары, шаири өз сарайына чәлб этмәк мәгсәдилә она 1173-чү илдә Афаг адлы бир кәниз көндәрмиш иди. Низами Афагла эвләнмиш вә тәхминән, 1174-чү илдә Афагдан Мәһәммәд адлы бир оғлу олмушду. Низаминин чох севдийи бу гадын 1179—80-чы илләрдә вәфат этди. Низами бу өлүмү узун мүддәт унутмамыш, «Хосров вә Ширин», «Искәндәрнамә» әсәрләриндә хатырламышды.

Низами 1178-чи илдә, тәхминән 37 яшларында олдуғу заман илк бөйүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ни язмышдыр.

Һәр шейдән әввәл шаирин орта әср феодал мүһитинә гаршы э'тиразыны ифадә эдән бу әсәр Низаминин чох тез танынмасына сәбәб олду. Азәрбайчанын чәнуб һиссәсиндә һакимиййәт сүрән Азәрбайчан атабәйләриндән Мәһәммәд Чаһан Пәһливан бу илк әсәрдән хәбәр тутандан сонра Низамидән ени бир әсәр язмасыны хаһиш этди.

Низами гуртармада олдуғу «Хосров вә Ширин» поэмасыны Чаһан Пәһливана һәдиййә олараг көндәрмәйи гәрара алмышды. О, Яхын Шәргдә илк романтик поэма олан бу мәнзум романы 1180-чы илдә битирмишди.

«Хосров вә Ширин» әсәриндән сонра Низаминин шөһрәти бүтүн сарайларда сәсләнди. Әсәр сарая тәгдим эдилдикдән сонра Чаһан Пәһливан өлмүшдү. Гардашынын еринә кечиб атабәйләр һакимиййәтини еничә әлә алмыш Гызыл Арслан, 1186-чы илдә шаири көрмәк үчүн Кәнчәйә һәрәкәт этди. Онлар Кәнчәнин 30 мәнзиллийиндә көрүшдүләр. Шаир бу көрүшү сонралар тәсвир эдиб «Хосров вә Ширин» әсәринә әлавә этмишдир.

Низами бу әсәрдән сонра өз диваныны тәкмилләшдирмәк, лирик гәзәлләрини гайдая салмаг истәдийини, «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын мүгәддимәсиндә сөйләйир.

Бу заман Ширваншаһлардан Ахистан (1140—1187) шаирә гасид көндәриб ондан «Лейли вә Мәчнун» мөвзуунда бир әсәр язмасыны хаһиш эдир. Мәктубун мәзмунуну Низами беләифадә эдир:

Эй сөз дүнясына һаким Низами!
Гуллуға мәһрәмсән, тут илтичамы.

Сәһәр юхусунун пәрдәсини ат,
Енә сөз ойнадыб бир сеһир ярат.
Әгли һейран гоян сөз мейданында,
Мин ширинлик көстәр һәр дастанында.
Истәрәм Мәчнунун бөйүк эшгинә,
Бир сөз хәзинәси ачасан енә.
Бакирә Лейли тәк, эй бөйүк устад,
Шеирдә ики-үч бакир сөз ярат...
Мин эшг китабындан йүксәк вә тәзә,
Сән өз гәләминлә бир дастан бәзә...
Камил чөвһәринин хәзинәсиндән,
Көр кимин сапына инчи дүзәрсән?
Түрк дили ярамаз шаһ нәслимизә!
Әксиклик кәтирәр түрк дили бизә.
Йүксәк олмалыдыр бизим дилимиз,
Йүксәк яранмышдыр бизим нәслимиз!

Бу тәклифлә битән мәктуб шаири чох пис бир вәзиййәтдә гоймуш иди. Доғма дили тәһгир олунан шаир өзүнү чох пис һисс этмиш:

Гуллуг һалгасына дүшдү гулағым,
Ган вурду бейнимә, әсир додағым.
Нә чүр'әтим вар ки, әмрдән гачам,
Нә дә көзүм вардыр хәзинә ачам.
Өмрүм виран олду солуб саралдым,
Бу әмрин өнүндә чавабсыз галдым.
Узагдыр һәмдәмләр, узагдыр достлар,
Нә дә дәрд анлаян бир көмәйим вар.

О көмәксиз олмасына бахмаяраг, зәифлийини бәһанә кәтириб әсәри язмаячағыны билдирир. Лакин шаирин севкили оғлу Мәһәммәд ондан шаһын сөзүнү ерә салмамағы хаһиш эдир:

Гәлбимин даяғы, гүввәт верәни,
Бир оғлум Мәһәммәд динләди мәни,
Бу көзәл мөвзуа көнүл верәрәк,
Отурду янымда о бир көлкә тәк.
Баш әйди гаршымда оғлум бу заман,

Деди: «Эй көйләрә мейдан охуян,
«Хосров вә Ширин»и языб яратдын,
Һәр дуян көнүлдә бир зөвг оятдын,
Лейли Мәчнундан да ярат бир әсәр,
Чүт олсун яздығын гиймәтли көвһәр.
Бу көзәл мөвзуда бөйүк сәнәт вар;
Хошдур гоша кәзсә чаван тавуслар.
Бир дә ки, Ширваншаһ, о баш һөкмдар,
Ширвана, Ирана олмуш шәһряр;
О рүтбә верәндир, не'мәт верәндир.
О ше'рә, сәнә'тә гиймәт верәндир.

Шаир, оғлу Мәһәммәдин мәсләһәтилә әсәри язмағы өһдәсинә көтүрүр; аз бир заманда бу көзәл мәһәббәт дастаныны битирир.

Бундан сонра о, «Едди көзәл» поэмасы үзәриндә чалышыр. 1197-чи илдә битирдийи бу поэманы Ағсунгар Көрпә Арслана итһаф эдир.

Низами «Едди көзәл» илә бирликдә, өзүнүн дөвләт вә чәмиййәт һаггында олан фикирләрини тәрәннүм этдийи «Искәндәрнамә» эпопеясы үзәриндә дә чалышырды. Низами әсәрин биринчи һиссәсини битирдикдән сонра, Кәнчәдә икинчи дәфә зәлзәлә олур. Шәһәр дағылыб хәрабә галыр. Шаир бу бәдбахт һадисәни ашағыдаки шәкилдә тәсвир эдир:

Көйләри дағыдан бу зәлзәләдән
Нә гәдәр шәһәрләр йох олду бирдән?
Ерләр дә көй кими олмушду рәгсан,
Фәләкин гурдуғу бу оюнлардан.
Сурун кур сәсиндән балыг горхараг,
Атылды өкүздән бир хейли узаг.
Фәләк зәнчиринин һәлгәләри тәк,
Ерин дә бәндләри айрылды тәк-тәк,
Азды йолларыны кур ахан сулар.
Дағлар чырпынмагдан битаб олдулар.
Юсифләр көзүнә чәкдиләр мили,
Бүрүдү шәһәри гәм-матәм Нили,
Көзләр өз ериндә галмыш дейилди,
Дүняя матәмдән сүрмә чәкилди.
Ер бир нә'рә чәкди һирслә дәриндән,
Дағлар парча-парча гопду ериндән.

Нә сапа дүзүлмүш инчи варды сағ,
Нә дә бир даш галды диварларда сағ.
О гәдәр хәзинә батды о кечә
Ки, шәнбә кечәсин унутду Кәнчә.

Шаирин һәятынын сон күнләри чәтинликләр ичәрисиндә кечир. Арамсыз ишләмәк, юхусузлуг, халг дәрди, даһи сәнәткары чох тез гочалтмышды. Бу заман кечирдийи күнләри Низами «Гочалыг» шеириндә тәсвир этмишдир:

Бу чәмәндә гочалыгдан белим дөндү камана,
Бундан сонра бу будагдан етишәрми кам мана?
Ағ түкләрдән гар йығылды, башым үстә галанды,
Вүчудум бир чардаг кими ятмасын, аһ аманды.
Зәифликдән торпаг үстә көлкә кими әсәрәм,
Сүрүсәләр торпаг үзрә из салмаян әсәрәм.

Шаир 1203-чү илдә 62 яшларында өз доғма шәһәриндә вәфат этмишдир.

Низаминин лирикасы

Низами дүня әдәбийятында бөйүк поэмалар мүәллифи кими мәшһурдур. Лакин Низами ярадычылығы ялныз поэмалардан ибарәт олараг галмыр, о сөз хәзинәсини эйни заманлардан ибарәт олараг галмыр, о сөз хәзинәсини эйни заманлардан ибарәт

Низами дүня әдәбийятында бөйүк поэмалар мүәллифи кими мәшһурдур. Лакин Низами ярадычылығы ялныз поэмалардан ибарәт олараг галмыр, о сөз хәзинәсини эйни замандa мусиги кими аһәнкдар, хоша кәлән вә мә'налы лирик гәзәлләрилә, сөз сәнәтинин зәриф инчиләрилә дә зәнкинләшдирмишдир. Бөйүк Низами, поэмаларыны ярадана гәдәр инчә, зәриф лирик әсәрләри илә мәшһур олмуш вә ярадычылығы бою бу хүсусиййәти давам этдирәрәк диван яратмышдыр.

Гәдим Шәрг тәзкирәчиләри вә бунлара әсасланан Гәрби Авропа вә рус шәргшүнаслары Низаминин 20 мин бейтлик бир диваны олдуғуну, лакин бу диванын итдийини гейд эдирләр.

Низаминин әлдә олан гәзәлләриндә биз, һәяты вә онун көзәлликләрини дуян, ону севән, бә'зән кәдәрләнән, бә'зән шадланан һәссас бир гәлбин чырпынтыларыны, һәрарәтли бир шаирин үрәк дөйүнтүләрини көрүрүк. Низами ени ифадәләри, мүхтәлиф тәшбиһләри вә охшатмалары илә мүасирләриндән фәргләнир, гәзәлдә, фикир вәһдәтини гиймәтләнди-

риб, бәдии хүсусиййәтләри инкишаф етдирән шаир гәзәлин ән яхшы нүмунәләрини ярадыр.

Низами гәзәлләриндәки сәнәткарлығын үстүнлүкләрини көстәрмәк үчүн:

«Сачларын дағыныгмыдыр, дүнямы я, карым мәним?
Зәррәми, ағзынмы дардыр, я дили зарым мәним?».

бейти илә башлаян гәзәли нәзәрдән кечирәк.

Суал формасында гурулан бу гәзәлин һәр мисраы бир мәфһуму тәсдиг едир. Биринчи мисрада Низами севкилисинин дағыныг сачларыны, еләчә дә өз пәришан һалыны дүнянын гайдасыз, дағыныг олмасына бәнзәдәрәк зәриф бир тәсәввүр верир.

Икинчи мисрада көзәлин зәриф ағзыны, ашигин гәмдән әрийәрәк кичилмиш үрәйини зәррә илә гаршылашдырыр. Шаир сона гәдәр бу үсулу давам етдирир. Шаирин фикри, севкилинин үзү күнәшлә, рузикарын дөнүклүйү, шаирин талеи севкилисинин хасиййәтилә, өз сәбринин азлығы көзәлләрин вәфасы илә, фәләйин ган ичичилийи, шаһын гылынчы севкилинин көзләрилә, гылынчын кәскинлийи исә севкилинин гәмзәсилә гаршылашдырылыр.

Эйни заманда гәзәлин бүтүн мисраларында давам едән бир фикир вәһдәти вардыр. Бу гәзәлдә мә'шугә вә мә'шуг ашағыдаки шәкилдә тәсвир олунурлар. Мә'шугәнин зүлфү пәришан, ағзы кичик, халы гара, додағы ширин, үзү парлаг, хасиййәти (тәбиәти) тез дөнән, вәфасы аз, көзәллийи чох, гәмзәси ган төкәндир.

Ашигин исә иши пәришан, көмәкчиси йох, күнү гара, сөзү ширин, фикри парлаг, талеи дөнүк, сәбри аз, гүссәси чох, көзү ганлы яш төкәндир.

Низамидә олан бу фикир вәһдәти ону бир чох гәзәл шаирләриндән фәргләндирир. Башга шаирләр айры-айры бейтләрин көзәллийини әсас көтүрүрләрсә Низами бу көзәллийи мүһафизә етмәклә фикир вәһдәтини гәзәлин сонуна гәдәр давам етдирир.

Сәрхошлуг едән дөвләт, һушяр олачаг бир күн,
Илләрчә ятан бәхтим, бидар олачаг бир күн.

бейтилә башланан гәзәли дә бу чәһәтдән мараглыдыр. Бурада контрастлар вар. Сәрхошлуг—һушярлыг, ятмаг—бидарлыг, гапалы—ачыг, дилбәр—дилдар вә с. кәлмәләр гүввәтли контрастлардыр.

Низами гәзәлләриндә бир сыра ичтимаи мәсәләләрә дә

тохунулур вә гыса олса да бир чох суаллара чаваб верилир. О, орта әср гаранлығындан кәләчәйә, ишыглы һәята бахыр вә бу гаранлыг мүһитин зүлмәтиндән гуртармаг үчүн гаршыда дуран көлкәләрлә амансыз мүбаризәйә чағырыр. Шаирин:

«Йол чәтин, дүня гаранлыг, атыны бир яна чәк» мисраы илә башлаян гәзәлиндә «Көнүл бағыны бүрүйән гара гарғаларын» имтаһана чәкилмәсини истәйир. О, «чәннәт вә чәһәннәмлә мәшғул олма, чәһәннәмин башына аяг бас, чәннәтин үзәринә хәтт чәк» дейә әфсанәләрдән узаглашмағы тапшырыр. О һәятын зиддиййәтләрини дүшүнүр, әдаләтә, мәрһәмәтә дә'вәт едир. Инсанлығын яхшы сифәтләриндән данышыр, писликләрә вә тәһәккүмә гаршы чыхыр, онлары амансыз сурәтдә тәнгид едир. О бә'зән бүтүн халгларын, бүтүн динләрин мүгәддәслийини сөйләйиб онларын бирлийини истәйир, бә'зән халгларын бирлийини позан айрылыгларын әлейһинә чыхыр. Бүтүн бу фикирләр онун дәрин ичтимаи мә'насы олан әсәрләриндә даһа кәскин бир һал алыр.

Низами әсринин мисилсиз лирик шаиридир. О, поемалары илә янашы олараг гәзәл шәклини давам етдирмиш вә поемаларында гойдуғу ичтимаи-фәлсәфи вә элми мәсәләләрин рүшеймини гәзәлләриндә ифадә етмишдир. Бу гәзәлләр Азәрбайчан лирикасынын инкишафында мүһүм рол ойнамыш вә Яхын Шәргдә гәзәлин яхшы нүмунәси олмушдур.

„Сирләр хәзинәси“

Низаминин илк көркәмли әсәри «Сирләр хәзинәси» (мәхзәнүл-әсрар)дир. Бу әсәр Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә ени бир әдәби мәктәбин илк нүмунәси иди.

Даһи сәнәткар «Сирләр хәзинәси» әсәриндә дәрин ичтимаи-сияси, әхлаги вә фәлсәфи мәсәләләрдән бәһс етмишдир. Әсәрин кириш һиссәсиндә хүсусән сөз сәнәти—шеир һаггында ени вә мараглы фикирләр ирәли сүрүр. О, шаирин гаршысында дуран әсас мәсәләләри бу киришдә мүәййәнләшдирмәйә чалышыр. Бәдии сөзү һәр шейдән үстүн тутан шаир, сәнәткарын гаршысында дуран әсас вәзифәләри сайыр. «Һикмәт булағы, чан риштәси» олан шеир үрәк мәһсулу олараг парламалы вә һәр астанәйә баш әймәмәлидир. Сөз о гәдәр мә'налы вә бәдии сөйләнилмәлидир ки, руһ бу сөз ярадычысынын додагларыны өпмәйә кәлсин. Һәр бейтә бир ата гайғысы бәсләмәк, үрәк мейвәсини оғул кими севмәк лазымдыр. Мә'на

мүлкүндә султанлыг едән шаир гызыл үчүн язмамалы, ярадычылығыны сарайлара бағламамалыдыр. Шеир балыны милчәкләрдән горумаг лазымдыр.

Фәләк кими йүксәк олан шеирин абрыны яланчы шаирләр төкмүшләр. Гызыл үчүн язан шаирләр гызыл әвәзинә Сәнҹәрин дәмирини тапарлар. Шеир шамынын пәрванәләри исә бүтүн әзиййәтләрә дөзәр, белә сәнәткар күнәш кими парлар.

Бу заман өз ифадәсилә «Гөнчә кими һәлә ени ачылмаг истәйән» шаир шеирдә фәрди дейил, иҹтимаи мәнфәәт ахтарыр. О тәсвир етдийи илк киришләрдә (шаир буну хәлвәт адландырыр) шаирин ярадычылыг заманы һәйәҹанларыны ҹанландырыр. Бурада шаир илһам илаһисилә олан мүашигәсини сөйләйир, тәбиәт көзәлликләри ичәрисиндә ҹанланан фәлсәфи көрүшләрини ифадә едир.

Киришдән сонра әсәри 20 мәгалата айырыр. Һәр мәгалатда мүәййән бир фикир ирәли сүрүр. Бу мәгалатларда шаирин гойдуғу мүҹәррәд фикирләр тарих вә халгдан алынмыш рәвайәтләрлә охуҹунун әяни вә бәдии дәрк едә билмәси үчүн мараглы йол илә ҹанландырылыр. Һәр һекайәдән шаир мүәййән нәтиҹә чыхарыр.

«Мәхзәнүл-әсрар» әсәриндә шаир әсасән өз өлкәсиндә олан һакимләрә, мүасири олан сарайлара хитаб едир. «Шәһәрләри хәрабә, кәндли хәрмәнләрини данәсиз» гоян, «тоюг еринә байгуш әйләшдирән» зүлмкар һөкмдарлара гаршы әдаләт тәләби илә чыхыр.

Низамишүнаслардан проф. Бертелс чох һаглы олараг бу әсәри күзкү адландырыр. Мүасирләринин симасыны мүхтәлиф новеллаларында екс етдирән Низами онлары халг күтләси илә горхудур. Әмәкчи инсанларын әзиййәтини, өз әмәкләри илә яшаян шәрәфли инсанларын парлаг сурәтини ярадыр, зүлмкар һакимләрә тутдуглары йолдан гайытмағы мәсләһәт көрүр. Һәр ики һөкмдарын сонуну көстәрмәклә әдаләтин үстүнлүкләрини һәр ердә нәзәрә чарпдырыр. Низами «Әнуширәван вә байгуш», «Зүлмкар шаһ вә доғру данышан гоҹа», «Султан Сәнҹәр вә гары» һекайәләри илә шаһлығын симасыны вердийи кими, инсанлары да үсяна чағырыр. Һәр зүлмә баш әйән, һәр алчаглыға дөзән адамлара гоҹа гарыдан да баҹарыгсыз олдугларыны хатырладыр. О зүлмкарын зүлмүнү үзүнә чырпмаг, һәгигәти ачыгдан-ачыға сөйләмәк лазым кәлдийини көстәрир.

Низаминин бу фикирләринә әсәрин һәр мәгалатында раст

кәлмәк олар. Низами һәр һансы бир фикри гоюрса-гойсун мүтләг шаһлыға аид мүәййән нәтиҹә чыхарыр, яхуд сөз арасы өз мүнасибатыны билдирир. О һөкмдарлары яхшы ад газанмаға чағырыр, өлкәнин ағыр вәзиййәтини һекайәләрдә көстәриб онларын көзү өнүндә зүлмүн төрәтдийи ләвһәләри ҹанландырараг әдаләтлә ишә башламағын зәрури олдуғуну, өлкәнин ағыр вәзиййәтиндән гуртармағын зәрурәтини дә көстәрир.

Шаир көстәрир ки, гоҹа әкинчиләр сон дәнини дүзә сәпәрәк көз яшы илә сулайыр, торпағы бел әвәзинә дырнаглары илә шумлайыр. О көстәрир ки, гоҹа кәрпич кәсән ағыр зәһмәт илә союгда, гарда чалышыр, диләнмәмәк үчүн, абрыны төкмәмәк үчүн әзаб чәкир. О әйни заманда көстәрир ки, бу ҹүр өз әмәйи илә чалышан намуслу инсанлар сәрхош дарғалар әлиндә әсирдир. Бу исә һөкмдарын гәфләтиндән ирәли кәлир. Сәрхошлуг, худбинлик зүлм доғурур. Зүлмүн нәтиҹәси исә һәм бу дүняда, һәм дә о дүняда писдир.

Низаминин, мүасирләрини бу дәрәҹәдә тәрбийә етмәйә чалышмасы тәсадүфи дейилдир. Өлкәнин мүгәддәратыны дүшүнән, бағлы олдуғу әмәкчи халгын ағыр вәзиййәтиндән сон дәрәҹәдә мүтәәссир олуб, онун ағыр верки вә гул әмәйини йүнкүлләшдирмәк истәйән, зүлмкар һакимләрин, сәрхош дарғаларын таланындан гуртармағы арзу едән шаир һәмишә әдаләтли шаһ арзусунда олмушдур. Елмин, мәдәниййәтин инкишафында дөвләтин әһәмиййәтини баша дүшән Низами, бу заман дөвләт гурулушунун әсасыны шаһлыгда көрүрдү. Лакин онун арзуладығы шаһ халгын, вәтәнин гейдинә галан, әдаләтли шаһ иди. Низаминин бу арзулары онун сонраки әсәрләриндә даһа да мүкәммәлләшмиш, маарифчи, гочаг, тәдбирли шаһ сурәтләринә чеврилмишдир. О, ялныз ярадыҹылығынын сон зирвәсиндә «Искәндәрнамә» әсәринин сонунда ени дөвләт гурулушу олараг хәяли, һөкмдарсыз халг һакимиййәти фикринә кәлиб чыхмышдыр.

Низами инсаны һәр шейдән йүксәк тутур. О, инсан ләяғәтини тәбиәтин мәркәзиндә гоюр. Һәр шей инсан үчүндүр. Лакин яранмышларын ән шәрәфлиси олан инсан һәр ишдә өз шәрафәтини сахламалыдыр:

Сән ки, һүма гушусан шәрәфли иш көр әлбәт,
Аз е, аз данышн, вермә башгасына әзиййәт.

Инсан авара кәзмәмәли, гийбәтлә күн кечирмәмәли, башгаларыны инҹитмәмәлидир:

Гарадан, ағдан һәр нә дәйсә сәнин көзүнә,
Бу дүнјада һәрәси бир иш тапмыш өзүнә.

Инсан өмрүнү хош кечирмәли, лакин бу башгасынын һесабына дејил өз сә'ји, өз әмәји илә јарадылмалыдыр.

Дүнјада инсанлыг шәрәфини тапдајанлар да вар, онлардан узаг олмаг лазымдыр. Низами, хаин, икиүзлү, һүнәри көрмәк истәмәјән һүнәрсизләри шиддәтли тәнгид едир, онларын вердији ичтимаи зәрәрләри сајыр.

О, икиүзлү адамларын дахили аләмини чох доғру тәсвир едиб онларын сурәтини белә верир:

Гаршында әјиләрәк дүз кәлсәләр сәнинлә,
Архада көлкәни дә чапарлар, јахшы динлә.
Шамдан садә, одданса дүјүмлүдүр һәр бири,
Батинләри чиркиндир, көзәлдир заһирләри.
Көмәкдән узагдырлар, едәрләр зүлм, әзијјәт,
Һеј јазарлар һаггында мин ејиб, мин шикајәт.
Өјрәнмишләр ағыздан-ағыза мәһәббәти,
Бәрк-бәрк дүјүмләмишләр кини вә әдавәти.

Низами достлуғу тәрәннүм едир. О «Чәмшидин мәһрәми» һекајәси илә достлуғун, вәфалы олмағын, сирр сахламағын шәртләрини сајыр. Мүәјјән мәгсәд үчүн достлуг едәнләрин ахырда дүшмән олачагларыны көстәрән Низами һәгиги достлуғун јүксәклијини тәрәннүм едиб өз мүасирләри ичиндә ахтардығы досту тапмамасына тәәссүф едир.

Низами хәјанәтин, һәрисликдән, ачкөзлүлүкдән доғдуғуну көстәрир. «Суфи илә һачы» һекајәсиндә суфинин хәјанәтини тәнгид едән шаир тамаһкарлығын пис нәтичәләрини сајыр.

Низаминин истәр хилгәт, истәр инсанын јаранмасы, истәрсә дүнјанын вәфасызлығы сәрлөвһәсилә верилән мәгалатлары јахшы инсан сифәтләри тәблиғ етмәк, писликләрдән узаглашмағын мүмкүн вә зәрури олдуғуну сөјләјә билмәк мәгсәдилә јазылмышдыр.

Низами һүнәрли адамларын, енилик көстәрәнләрин көһнәлији мүһафизә едәнләр тәрәфиндән сыхышдырылмасыны сөјләдији заман мүәјјән дәрәчәдә өз гоча мүасирләринә мүнасибәти ајдынлашыр.

О, ени етишән һүнәрлини тәшвиг етмәјин лазым кәлдијини сөјләмәклә бәрабәр, һүнәрлијә мәнфи мүнасибәт бәсләмәјин писликләрини дә көстәрир:

Бир адамда көрәркән бөјүк бир һүнәри сән,
Һаман һүнәр азалар кет-кедә бәјәнмәсән.
Әкәр бәјәнсән ону онда иш башгалашар,
О чешмәдән ахан су, чохалар артыб дашар.

«Бүлбүл вә гырғы» тәмсили илә дили чох, һүнәри аз инсанларын симасыны верир.

«Мәхзәнүл-әсрар» әсәри шәкилчә ени олдуғу кими өз бәдии хүсусијјәтләрилә дә орижинал бир әсәр иди. Низами мүхтәсәр дә олмуш олса мүәјјән сурәт вә сәчијјәләр јаратмагла бәрабәр зәнкин тәбиәт тәсвирләри дә вермишдир. Шаирин, әсәрин мүгәддимәсиндә јарадычылыг һәјәчанларыны тәсвир етдији заман чанландырдығы баһар кечәси әдәбијјатымызда унудулмаз тәбиәт тә'сирләриндәндир.

Әсасән бејтләрин көзәллијинә, һәр бејтин ајдын, гыса, бәдии вә мәзмунлу олмасына, фикир тамамлығына сон дәрәчә диггәт верән шаир һәр заман Шәрг поемасынын хүсусијјәтләрини нәзәрдә тутараг әсәрин бәдиилијинә диггәт верир. Аталар сөзләриндән сон дәрәчә бачарыглы истифадә шаирин һәр бејтиндә бир афоризм чанланмасына имкан јарадыр. Әсәрин һәр һансы сәһифәсиндән алынмыш һәр һансы бејт бир афоризм олараг ишләнилмәјә лајигдир. Шаир фикирләрини инкишаф етдирдикчә бу афоризмләр бир-бирләрини даһа да гүввәтләндириб тамамлајыр.

„*Хосров вә Ширин*"

Низаминин икинчи бөјүк әсәри Јахын Шәргин илк романтик поемасы олан «Хосров вә Ширин»дир. Бу поема Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә мәһәббәт мөвзуунда јазылмыш илк мәнзум романдыр.

Дүнја әдәбијјаты тарихиндә мәһәббәт мөвзуунда јазылмыш әсәрләр сырасында мисилсиз ер тутан бу поема әсасән мәһәббәтин дәрин маһијјәтини тәрәннүм етмәјә һәср едилмишдир. Низаминин тәрәннүм етдији «бу севки, инсанлара јүксәк һиссләр ашылајыр, онлары фајдалы мәгсәдләр уғрунда мүбаризәјә чағырыр, инсана илһам верир, даима ирәлијә, хошбахтлыға доғру сөвг едир» (М. Ариф).

Низами әсәрин мүгәддимәсиндә өз гаршысында дуран әсас вәзифәни мүәјјәнләшдирмишдир. Бу мүгәддимә ени бир әдәби мәктәбин манифести иди. Бурада көһнә әдәби мәктәб

М. Ф. АХУНДОВ адына Азәрбајчан Республика Умуми Китабханасы

нүмайәндәләринә гаршы чыхан Низами сәнәтин гаршысында ени вәзифәләр дурдуғуну сөйләмәклә бәрабәр мәһәббәти, һәятын әсас һәрәкәт веричи бир гүввәси кими алдығыны сөйләйир:

Меһраби эшгдир уча көйләрин,
Эшгсиз эй дүня нәдир дәйәрин.
Эшгсиз олсайды хилгәтин чаны,
Дирилик сармазды бөйүк чаһаны
Эшгсиз бир адам бир нейдир гырыг,
Йүз чаны олса да өлүдүр артыг.

О, һатифлә, шеир илаһәсилә, өз илһамы илә данышыр. О, һатиф дили илә, сәнәткар доғруну язмалы, мөвзуу һәятдан алмалы, ағыл кәсмәз фантастикадан узаглашмалыдыр, дейир.

Душүнчәсиз бир сөз кимә кәрәкдир,
Ким белә сөзләри динләйәчәкдир.

О, бәдии сөзүн гыса мә'налы вә сурәтли олмасыны, нәзмлә шеирин фәргләнмәси зәрурәтини сөйләйир:

Сөзү мәнзум демәк асанды, асан,
Анчаг нәзм үстүндә кәрәк дурасан.
Сөзүн чохса әкәр чалыш аз олсун,
Йүз сөзүн ериндә бир кәлмә галсын.

Доғру олмаян әсассыз сөз, охумаға, язмаға дәймәз. Сәнәткар доғруну гоюб яланы ишә вермәмәлидир.

О, поэмасынын сүжетини һәятдан алдығыны көстәрмәклә тарихи абидәләрин халг дастанларына бәраәт газандырдығыны да көстәрир.

Әсасән эшг мачәрасы үзәриндә гурулан поэмада ери кәлдикчә шаир сияси көрүшләрини дә ифадә эдир. О, муасири олан һөкмдарлардан сон дәрәчәдә наразыдыр. Һөрмүзүн әдалэтиндән данышаркән:

Һаны о әдаләт, о инсаф һаны,
Өз оғлуна верә белә чәзаны.

Атәшпәрәстликдән дүня исинди,
Бу мүсәлманлыгдан утан бир инди.

демәси тәсадүфи дейилдир.

Әсәрин әсас гәһрәманы Шириндир. Ширин симасында гадынлығын бүтүн мүсбәт хүсусиййәтләрини топлаян шаир, Яхын Шәрг шеириндә илк дәфә мүсбәт гадын сурәти ятатмыш вә гадынлыға өз ени мүнасибәтилә фәргләнмишдир.

Үмумиййәтлә Шәрг өлкәләриндә гадын—һүгугсуз, ялныз кишиләрин зөвгүнү охшаян бир варлыг кими гиймәтләндирилдийи бир заманда, Шәрг шаирләри гадынлары илаһи бир варлыг кими тәрәннүм эдиб, онун дахили аләми, кәдәр вә изтираблары, севкиси, сәдагәти һаггында һеч бир шей язмаздылар. Һәгиги һәятда гул кими һүгугсуз олан гадын, шеирдә рәһмсиз, даш гәлбли, ашигинә ситәм эдән һөкмран бир варлыг кими көстәрилирди.

Бә'зи шаирләр исә гадынын фитнә-фәсадындан языр, вәфасызлығы һаггында әфсанәләр уйдурурдулар. Һәтта гадынлығын ичәрисиндән чыхмыш исте'дадлы сәнәткарлар белә гадынлығын һәгиги сурәтини ярада билмәмишләрди.

Гадынлыға йүксәк инсани һөрмәт бәсләйән Низаминин Ширин сурәти өз йүксәк мәһәббәти, сәдагәти, гочаглығы, әдаләти, фәдакарлығы вә мәрдлийи илә башгаларындан айрылыр.

Низами Ширинин дахили аләмини мәһарәтлә көстәрир. Илк мәһәббәтинә сарсылмаз вәфа бәсләйән Ширин, бүтүн чәтинликләрә дөзүр. О өз мәһәббәти уғрунда чаныңдан белә кечир, фәдакарлыг көстәрир. Бу фәдакарлыг онун шаһлығы тәрк этмәсилә вә нәһайәт интиһары илә чанландырылыр. О әдил бир һөкмдардыр, лакин чылғын бир мәһәббәтин нәш'әли изтираблары ону мәшғул этдийиндән о һөкмдарлыгда әдаләтсизлик төрәдәчәйиндән горхараг, ону башгасына, өлкәнин ағыллы инсанларына тәрк эдир.

Поэманын мәркәзи сурәтләриндән олан Хосров шаирин сияси көрүшләринин ифадәсини верән бир сурәтдир. Низаминин Хосрову өз әсәринин мәркәзи сурәти олараг көтүрмәси хүсуси мәгсәд дашыйыр. О, бу сурәтин инкишафы илә әлагәдар олараг дөврүнүн шаһзадәләринин тәрбийәси илә мәшғул олмуш, Хосровун янлыш һәрәкәтләрини, йүнкүл хасиййәтини, ирадәсизлийини тәнгид эдәрәк бунунла да охучуларыны тәрбийәләндирмәк истәмишдир. Поэманы Хосровун

доғулмасы илә башлайыб, онун бүтүн һәятыны әһатә этмәси дә бурадан ирәли кәлир. Хосров тарихи бир шәхсиййәт иди. Одур ки, шаир бир сыра тарихи һәгигәтләри дүзкүн сахламаға мәчбур олур.

Хосровун узун мүддәт кечирдийи мә'нәви изтираблар шаһлығы мәһәббәтдән үстүн тутмасындан ирәли кәлир. Бу изтираблар ону тәкмилләшдирир, дәйишир, мәғрур шаһ мәһәббәтин бүтүн мә'нәви сафлашдырычы тә'сири илә тәкмилләшир.

«Хосров вә Ширин» әсәриндә Фәрһад сурәти даһа марағлы верилмишдир.

Низаминин ярадычылыг йолуну изләйән шаирләрин бир чоху бу сурәтә хүсуси диггәт вермиш, һәтта Низаминин әмәкчи инсанлар ичәрисиндән сечдийи бу сурәти алыб әсәрләринин әсас гәһрәманы кими енидән ишләйәрәк, «Фәрһаднамә», «Фәрһад вә Ширин» әсәрләри яратмышлар.

Низами Фәрһады әсәрин әсас гәһрәманларындан бириси кими көстәрир. Әсәри охуян һәр бир адама Фәрһад сурәти дәрин тә'сир бағышлайыр. Фәрһадын белә мүкәммәл верилмәси шаирин өз гәһрәманына бәсләдийи дәрин мәһәббәтдән ирәли кәлир. Доғрудур, охучу Фәрһады чох көрмүр, Фәрһад хәянәт нәтичәсиндә тез мәһв олур. Лакин бу гыса танышлыг о гәдәр гүввәтли вә дәрин ишләнилмишдир ки, Фәрһадын өлмәз сурәти әбәдиләшмишдир. О, Ширинин гәлбиндә һөрмәтли ер тутдуғу кими охучуларын гәлбиндә дә һәмишәлик галыр.

Гәрәзсиз севки, үлви бир мәһәббәтин рәмзи олан бу чүр'әтли вә һүнәрли гәһрәманы Низами әмәкчи инсанлар ичәрисиндән сечмәклә дә чәсарәтли бир аддым атыр. О, әмәкдә һүнәр вә сәнәткарлыг көстәрән Фәрһад сурәтини шаһа гаршы гоймагла әмәйин, сәнәтин шаһлыға олан үстүнлүйүнү нүмайиш этдирир.

Әсәр, ени шәкли, дилинин бәдиилийи, сәчиййәләрин зәнкинлийи илә Яхын Шәрг әдәбийятында чанланан ени әдәби мәктәбин илк мүкәммәл нүмунәси олмушдур. Әсәрин зәнкин мәзмуну бу әдәби мәктәби давам этдирән шаирләр үчүн бир хәзинә олмуш. Низами бу әсәрдә халг дастанларынын гурулушундан да истифадә этмишдир. Халгын истәк вә арзуларыны йүксәк сәвиййәдә тәрәннүм эдән шаир, она дәрин фәлсәфи бир мә'на вермишдир. Гәһрәманын доғулмасы, тәһсили, Ширинин шәкли көрүб севмәси, Шәбдизә мәһәббәт кими чәһәтләр шифаһи халг әдәбийятындан истифадә эдилмишдир.

Низами һадисә илә әлагәдар олараг зәнкин тәбиәт тәсвирләрини яратмыш, бу тәсвирләр һадисәни тамамлаяраг, онунла әлагәдар ярадылмышдыр. Низами һәр һадисә илә әлагәдар олараг, нәтичәләри гыса, мә'налы мисраларла ифадә этмишдир. Бу нәтичәләр аталар сөзләри сырасында ишләдиләчәк һикмәтамиз бейтләрдир. Суал-чавабларын тәбиилийи, бейтләрин аһәнкдарлығы поеманын үмуми көзәллийини гат-гат артырыр. Мүтәрәгги фикирләр ифадәси, дилин йығчамлығы, һәр бир типин мүхтәлиф охшатмаларла чанландырылмасы «Хосров вә Ширин» әсәринин дүня әдәбийятынын парлаг инчиләри сырасында хүсуси ерини тә'йин эдир.

„Лейли вә Мәчнун"

Низаминин үчүнчү бөйүк әсәри «Лейли вә Мәчнун» поемасыдыр. Яхын Шәрг халглары арасында гәдим бир дастан кими мә'лум олан бу мөвзуу Низами 1188-чи илдә гәләмә алмыш вә язылы әдәбийятда илк дәфә тәчәссүм этдирмишдир.

Низамидән сонра Яхын Шәргдә бир чох бөйүк шаирләр (Хосров Дәһләви, Чами, Мәктәби, Нәваи) эйни мөвзуу дәфәләрлә, ишләмишләр; биз сонраки Лейли-Мәчнунларын чохунда Низами дүһасынын гүввәтли тә'сирини көрмәкдәйик.

Әсәрин башланғычында шаир инсанын үлвиййәтиндән, онун йүксәк мәгсәдләриндән данышыр:

Нә шөһрәт, нә юху, нә дә ки, емәк—
Һәятын мә'насы олмасын кәрәк...
Анлайыб дүшүнәк һәр шейи кәрәк,
Һәр сирри ачмагда һүнәр көстәрәк.

Һуманист шаир инсаны йүксәк әмәлләр ашиги һесаб эдәрәк, хырда вә кечичи мейилләрдән узаглашмаға чағырыр. Инсан өз ләягәтини, шәрәфини эксилтмәмәли, өз истиглалиййәтини горумалы, мәрд вә чәсур олмалыдыр. «Алчаглыға боюн әйән», «һәр кәсә оюнчаг олан», «зүлмдән разы галан» адамлар төһмәтә лайигдирләр. Инсан «чийнини дағ кими уча тутмалы», ачизликдән, мүтиликдән әл чәкмәлидир.

Низами инсанын һүгугуну вә инсанлыг сифәтләрини тәрәннүм эдир, һәятда фәал, чәсур адамлара бөйүк бир эһтияч олдуғуну гейд эдир. Эйни сифәтләри Низами сәнәткарлардан, шаирләрдән дә тәләб эдир.

Шаирин бүтүн тәләбләри поеманын әсас идеясы илә аһәнкдардыр. Низами, нәчиб инсан сифәтләрини, һәрарәтлә севән, азадлығыны һәр шейдән үстүн тутан, мәғрур вә камил Мәчнун сурәтини яратмышдыр.

Мәчнун нәчиб, һәссас бир инсандыр, көзәл гәзәлләр язан инчә руһлу бир шаирдир. Эһтирасла севән бир ашигдир. Онун йүксәк мәһәббәти, азадлыг мейилләри чәмиййәт тәрәфиндән чәрчивәйә алыныр. Ону көзәл Лейлидән айырыр, сәмими мәһәббәтдән узаглашдырырлар. Мәчнун чәмиййәтдән гачыр, тәбиәтин саф ағушуна атылыр. Голу зорлуларын һөкмдарлығыны көрмәмәк, аягдан чәкәнләрин һилә вә шейтәнәтләринә гурбан олмамаг үчүн о, чәмиййәтин фейзини дә гурбан верир.

Низами әсәринин мүгәддимәсиндә гойдуғу бир фикри әсәр бою давам этдирир. Шаир әсәрин кириш һиссәсиндә «сүсән кими ипәкдән оланлары», «саф торпаг белә яралая биләр»— дейә «күл кими ярағы һазыр» тутмаға чағырыр. Юмшаг вә ачиз сәчиййәли гәһрәманын фачиәси дә эйни фикир илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Шаир сүбут эдир ки, дөврүнүн ән камил, тәмиз гәлбли, йүксәк фикирли бир адамы олан Мәчнун өз ачизлийи вә юмшаглығы үзүндән фәлакәтә дүшүр. Мәчнун азадлығы севән бир кәнчдир. О, һәр намәрдә боюн әймир; лакин «өкүз үрәклиләрлә» мүбаризәдән дә ачиздир. О, һәддиндән артыг юмшаг олдуғу үчүн әзиййәт чәкир, мүбариз олмадығындан «аһ чәкиб, оф дедийи» үчүн изтираб чәкир.

Бүтүн бунлар Мәчнунун зәиф тәрәфләридир. Шаир көстәрир ки, азадлыг вә мәһәббәт кими йүксәк әмәлләр архасынча гошан Мәчнун, мүбариз олмадығы үчүн өз арзуларына чата билмир. О, ялныз мә'нәви чәһәтдән галиб кәлир.

«Лейли вә Мәчнун» поэмасында кәнч нәсли һәята, һәят мүбаризәсинә һазырламаг мәсәләсинә тохунулур. Буну Мәчнунун атасы симасында айдын көрмәк олар. Оғлунун фачиәләр ичәрисиндә кечән һәяты ата үчүн бөйүк бир дәрд иди. Низами, атанын изтирабларыны, онун һәсрәтлә дүнядан көчмәсини көстәрмәклә, она үрәкдән ачыйыр. Низами демәк истәйир ки, өз өвладыны әркөйүн бөйүдән, әсрин тәләбләринә һазыр, дүня илә һәмаһәнк сәсләшә биләчәк бир тәрздә бөйүдә билмәйән аталар ахырда пешиманчылыг чәкәчәкләр.

Гадын һүгугу мәсәләси поэмада мүһүм бир ер тутур. Лейли XII әср Азәрбайчан гадынлығынын нүмайәндәсидир. Мәчнун нә гәдәр романтик бир планда верилмишсә, Лейли бир о гәдәр реал вә һәяти бир сурәтдир, Лейли һүгугсуз вә ихтиярсыз бир гыздыр. Лакин онда һәрарәтлә севән бир гәлб, мөһкәм бир ирадә вардыр. О мүстәгил дүшүнән, сәдагәтли, вәфалы вә фәдакардыр. Чәмиййәт онун арзуларыны боғур, мәһәббәтини тапдайырды. Ону севкилисиндән айырырлар. Севмәдийи бир адамла яшамаға мәчбур эдирләр. Адәт вә ән'әнәләр онун азад мәһәббәт йолуну бир учурум кими кәсир. Лакин бүтүн бунлар Лейлинин умидләрини пуч эдә билмир. Лейли өләнә гәдәр Мәчнуну севир вә она садиг галыр. Лейли гәлбиндәки мәһәббәти боған, адәт вә ганунлара, ата-анасынын дедикләринә э'тираз этмир. Эйни заманда гәлбинин дедикләринә дә садиг галыр.

„Едди көзәл“

Низаминин дөрдүнчү әсәри «Едди көзәл» (Һәфти пейкәр) поэмасыдыр. Бу әсәри шаир 1193—97-чи илләр арасында язмышдыр. Әсәрин әсас гәһрәманы Сасани падшаһларындан Бәһрам Курдур, Низами гәдим тарихи рәвайәтләрлә халг рәвайәтләрини бир арая топлаяраг, мүкәммәлләшдирмиш, едди шаһзадә гызын нағылыны, едди мәһбусун шикайәтини, Симнарын фачиәсини, Фитнә һадисәсини, гоча чобанын нағылыны вә башгаларыны Бәһрамын һәяты илә бағламышдыр. Әсәрин әввәлләриндә сөз сәнәти һаггында дөврүнүн ән мүтәрәгги фикирләрини сөйләйән Низами инсанын башга варлыглардан ағыл илә фәргләндийини хатырладыр. Мәгсәдсиз яшаянлары, һавайы ерә бу гапыдан кириб о гапыдан чыханлары мәзәммәт эдиб зирәклийә, һушярлыға чағырыр.

Инсан ем далынча гачмасын кәрәк,
Гушдан айыг олсун, зирәкдән-зирәк.
Чалыш өз халгынын ишинә яра,
Кейсин әмәлинлә дүня зәр-хара.

Шаир чәмиййәтин истисмар эдән вә истисмар олунанлара бөлүнмәсинә э'тираз эдир, дүняны гәссаб дүканына бәнзәдир.

Йүз чикәр доғраныр парчаланараг,
Та ки, бир бөйүрдә гат бағласын яғ.

Чәмиййәтдәки бу әдаләтсизлийә биринин пийләнмәси үчүн йүз мин чийәрин парчаланмасына э'тираз эдән шаир, инсанларын әмәйә, ишә, һүнәрә, билийә көрә фәргләнмәдийиндән шикайәтләнир.

Бу чинайәт мәнә чох эйләйир кар,
Һүнәрлә йох, бахтла газанылыр вар.
Сәрраф ки, һәр шейә гиймәт верәндир,
Йохдур бир арпасы бу күн нәдәндир.
Памбыгла кәтаны айрыд этмәйән
«Асимана» чашыб рисиман дейән
Долдурур сандыға гызыл, зәр-хара
Кәтан гумаш вурур һәр бир амбара.

Бүтүн бунлары көстәрмәклә Низами дөврүндәки ичтимаи һагсызлыглара э'тираз эдир, инсанлары белә зүлмә, әдаләтсизлийә дөзмәмәйә, илдырым кими амансыз олмаға дә'вәт эдир. Һәят йолунун чәтинликләрини кечмәк үчүн күнәш кими узағы ишыгландырмаг лазымдыр дейир. Үмидсиз олмайыб чәтинликләри бачарыгла гаршыламағы, әталәтдән узаглашмағы тапшырыр.

Бахма ки, айыгдыр атын айыг ол,
Чәтиндир нә гәдәр бах кечдийин йол.
Бу йолда охшасан бир ағ шаһинә
Йоллара күн кими нәзәр сал енә.
Дәмирин чохда ки, инчәдир, башдыр,
Кетдийин йол ки, вар магнитли дашдыр.

«Едди көзәл» поэмасында едди гызын сөйләдийи һекайәләр мүһүм ер тутса да әсәрин әсас идеясы әдаләтли дөвләт гурулушу вә ағыллы һөкмдар мәсәләси илә әлагәдардыр. Парлаг ов сәһнәләри, мәһәббәт мачәралары вә с. бу әсас идеяя табе олараг верилмишдир. Шаирин илк әсәрләриндә гойдуғу әдаләтли шаһ арзусу Бәһрам симасында даһа да айдынлашдырылмышдыр. Ағыллы вә әдаләтли шаһ мәсәләси бу әсәрин әсас ана хәттини тәшкил эдир.

Бәһрам элмли, чәсарәтли, мүбариз, вәтәнпәрвәр вә адил

бир һөкмдардыр. О кәнчлийиндә һәлә Йәмәндә икән көйүн сиррләрини вә гәдим юнан мәдәниййәтини өйрәнмәйә башлайыр. Курун интигамыны әждаһадан алдыгдан сонра әдаләтин мукафатыны көрүр. Көстәрдийи гәһрәманлыглар мүасирләринин диггәтини чәлб эдир. Бу гәһрәманлыг вә чәсарәт она өз ата юрдуну ядлар әлиндән гуртармаға имкан верир. Шаһлыға башлаян Бәһрам өз әдаләти сайәсиндә өлкәни абад эдир. Әһалинин сайы артыр, көзәл, хошбахт вә нәш'әли бир һәят башлайыр. Бәһрамын әдаләтини онун тәдбир вә чәсарәти тамамлайыр. О, өлкәсинә һүчум эдән Чин хаганына йүксәк вәтәнпәрвәрлик һисси, тәдбир вә чәсарәти сайәсиндә галиб кәлир. Лакин Бәһрам һәмишә белә галмыр. О едди кәйф мәчлисләриндә өлкәни унудур. Раст-рөвшән кими хаинләрин мәмәләкәти талан этмәсиндән хәбәр тута билмир. Халгын аһ-наләси сарай диварларыны ашыб кейф мәчлисләриндә мусиги вә әфсанә динләйән гулаглара етишмир. Едди өлкәйә һөкмү чатан гүдрәтли бир дөвләт, чәннәт кими шән вә хошбахт бир мәмләкәт зүлм вә һагсызлыг ювасына чеврилир.

Шаир Бәһрамы бу чәтин вәзиййәтдән гоча чобанын нәсиһәти илә хилас эдир. Бәһрам гоча чобанын хаин көпәйә диван дутмасы һекайәсини динләйиб, бу нәтичәни чыхарыр,

Деди мән бу ишә олмушам һейран,
Шаһлығы өйрәтди мәнә бир чобан
Бу һекайә мәним һекайәтимдир
Мән чобанам, сүрү рәиййәтимдир.

Шаһ гоча чобанын һикмәт вә тәдбириндән истифадә эдир. Шаир өз гәһрәманыны мүхтәлиф инсанларла мүнасибәтдә верир. О, Мәнзәр кими гайғыкеш, тәрбийәчи, Фитнә кими ағыллы гадын, Нәрси кими тәдбирли вәзир, гоча чобан кими мүсбәт сурәтләрлә янашы, Йәздикүрд кими залым, Раст-рөвшән кими хаин, икиүзлү инсанларын да маһиййәтини ачыб көстәрир.

Әсәрдә верилән «Едди көзәл» дүня ләззәти, кейф, эйшишрәт вә әйләнчә рәмзләридир. Шаир бу көзәлләрин әфсанәләри илә едди мәзлумун шикайәтләрини гаршылашдырыр. Өлкәнин идарәсиндә ширин әфсанәләрдән ачы һәгигәти дәрк этмәк үчүн нәтичә чыхармаг лазым кәлдийини көстәрир. Низами Бәһрамын мәчлисини көстәрмәклә мүасирләрини ях-

шы ад гоймаға, кейфә уймайыб, халгын вә мәмләкәтин идарәси һаггында дүшүнмәйә чағырыр.

Орта әср үчүн сон дәрәчә сәчиййәви олан гәһрәманлыг вә ов сәһнәләри әсәри зәнкинләшдирир. Көзәлләрин сөйләдийи нағыллар илә халг нағылларынын рәнкарәнк хүсусиййәтләрини чанландырыр. Симнарын фачиәсини тәсвир эдәркән залым падшаһлара дәрин нифрәт һисси оядыр.

Янар бир атәшдир һәр һаким падшаһ,
Ондан узаг олан чәкмәз аман аһ.
Шаһ дедийин ки, вар тәнәкдир-тәнәк
Ким узагса ондан илишмәйәчәк.
Йүз достлугла кимә сарылса инан
Көкләри, мейвәси көрәр йүз зиян.

Фитнә илә Бәһрам мачәрасындан данышаркән сәнәткар бир гадынын шаһа галиб кәлдийини көстәрир. Һадисә о гәдәр мәһарәтлә инкишаф этдирилир ки, Фитнәнин өлүмүнә әмр вермиш олан шаһ ондан үзр истәмәйә мәчбур олур.

Поэмада һадисә илә әлагәдар верилән едди көзәлин сөйләдийи нағыллар да мә'нача чох әһәмиййәтлидир. Хейрин галиб кәлдийини ифадә эдән бу нағыллар дүзлүйә, билийә яхшылыға дә'вәт эдир. Һинд гызынын сөйләдийи гара кейимли шаһ нағылында инсанлары сәбрли олмаг, әрәб шаһзадәсинин сөйләдийи кәнизлә шаһ мачәрасы тәсвир олунан нағылда дүзлүк, доғрулуг тәблиғ эдилир. Иран шаһзадәсинин сөйләдийи нағылда инам вә саф мәһәббәт, рус шаһзадәсинин нағылында билик газанмаг, гәһрәманлыг вә мөһкәмлик тә'риф олунур. Хейрлә шәр, Маһан вә тачир нағылларында верилән идеялар әсәрин әсас мөвзууну тамамлайыр. Бу нағылларын һәр бири өз-өзлүйүндә мүстәгил бир бәдии әсәрдир. «Едди көзәл» поэмасынын чох мараглы бир гурулушу вардыр. Низами поэманы гәдим элми-нүчум әсасында гурмушдур. Күмбәзләрин, шаһзадә гызларын, күнләрин, рәнкләрин, мәһбусларын еддилийи улдузларла әлагәдардыр. Шаир һәр күнү бир улдуз илә бағладығы кими өлкәләри вә рәнкләри дә бу улдузла әлагәләндирир.

„Искәндәрнамә“

Низами ярадычылығынын ән йүксәк зирвәси «Искәндәрнамә»дир. Шаир, мухтәлиф әсәрләриндә гойдуғу мүһүм ичтимаи-сияси вә фәлсәфи фикирләринә бу әсәриндә екун вурмушдур. Әсәр ики мүһүм һиссәйә айрылыр. Биринчи һиссәдә Искәндәрин апардығы мүһарибәләрдән бәһс олунур. Гәһрәманлыг сәһнәләринә һәср олунан бу һиссә «Шәрәфнамә» адланыр. Икинчи һиссәдә гәһрәманлыгдан чох ичтимаи-сияси, фәлсәфи мәсәләләрдән бәһс эдилир, элми дүня көрүшү мәсәләсинә хүсуси ер верилир. Шаир гәһрәманын талеиндән бәһс этдийи бу һиссәни «Игбалнамә» яхуд «Хирәднамә» адландырмышдыр.

Әсәрин әсас гәһрәманы Македонялы Искәндәрдир. Шаир Искәндәри әсас гәһрәман көтүрмәклә, онун шәхси һәятыны, апардығы ишғалчылыг мүһарибәләрини нәзмә чәкмәк мәгсәдини дашымамышдыр. Искәндәр Низаминин йүксәк идеяларыны ифадә этмәк үчүн бир бәһанәдир. Шаир бүтүн дүняда ваһид хошбахт бир дөвләт, милли вә дини айрылыглара фәрг гоймадан бәшәриййәтә сәадәт кәтирәчәк адил бир һөкмдар сурәти яратмаг ниййәти илә Искәндәри сечмишдир. Чүнкү Искәндәр ады XII әсрдә әфсанәви гүдрәт вә гүввәт рәмзи кими Яхын Шәрг халглары ичәрисиндә шөһрәтләнмишди. Халг әзәмәтли сәддләри онун ады илә әлагәдар эдир, йүксәк арзуларын куя Искәндәрин дөврүндә асан һәлл эдилдийинә инанырды. Хүсусән Шәргдә Әрәстү ады илә мәшһур олан бөйүк юнан философу Аристотел адынын Искәндәрлә әлагәдар олмасы Искәндәрин шөһрәтини даһа да артырмышды.

Низами өз йүксәк билийини дәрин мүшаһидә вә тәчрүбәләрини «Искәндәрнамә»дә екунлашдырдығы заман Искәндәрин зәнкин сияси фәалиййәтиндән истифадә этмишдир.

Низаминин тәсвиринә көрә ер үзүндән зүлмү галдырмаг, бәшәриййәти сәадәтә чыхармаг кими йүксәк арзуларын архасынча гошан Искәндәр гәһрәманлыгла мә'нәви гүдрәти, гылынчла элми бирләшдирә билдийи үчүн мүвәффәгиййәт газаныр. Шаир бу һөкмдар сурәтини ганичән, таланчы, чаһил вә тәдбирсиз шаһлара гаршы гоюр. Мисир халгынын истиглалиййәтини һәдәләйән зәнчиләрин башчысы Пәләнкәр, Македонияны вә бир чох өлкәләри мүстәмләкә һалына салмыш Иран шаһы Дара, белә мәнфи шаһ сурәтләридир. Низами Искәндәрин тәдбир, әдаләт, билик вә гәһрәманлыгла бу һөкмдарлара гәләбә чалдығыны көстәриркән феодал дөвләтләрин яратдығы таланчы мүһарибәләрә, зүлмә, һагсызлыға, наданлыға гаршы э'тираз эдир. О, орта әсрин гаранлыгла-

рындан кәләчәйә, бәшәриййәтин хош күнләринә хитаб эдир. Инсанлыға сәадәт вә хошбахт бир һәят кәтирән гурулуш арзулайыр. Белә бир гурулушу Искәндәр кими бир һөкмдарын ярада биләчәйини зәнн эдир.

Лакин әсәрин икинчи һиссәсиндә Низами даһа йүксәк бир чәмиййәт гурулушундан данышыр. Искәндәр шимал сәфәриндә шән вә хошбахт һәят сүрән бир өлкәйә чатыр. Шаирин хәялән яратдығы бу өлкәдә ән йүксәк бир чәмиййәт гурулушу вардыр. Низами арзуладығы хошбахтлар өлкәсини орада яшаянларын дили илә белә тәсвир эдир:

Әйри доланмагла йохдур ишимиз,
Дүзлүкдән башга шей танымарыг биз.
Ялан кәтирмәрик биз дилимизә,
Әйри юхуда да көрүнмәз бизә.
Биздә бәрабәрдир һамынын вары,
Бәрабәр бөләрик бүтүн маллары.
Биздә артыг дейил һеч кәсдән һеч кәс
Биздә ағлаяна бир кимсә күлмәз.
Оғурлуг эйләмәз биздә бир нәфәр
Оғурлая билмәз биздән өзкәләр.
Гапымыз нә гыфыл көрәр нә ачар,
Бизим мал-гарамыз чобансыз отлар.

Шаирин тәсвир этдийи бу хошбахт гурулуш йүксәк мә'нәви әсасларла фәргләнән бир чәмиййәтдир. Орада яшаян инсанлар өз әхлаглары, тәрбийәләри илә дә башга чәмиййәләрин инсанларындан сечилирләр. Бу чәмиййәтдә ялан, һийлә, ачкөзлүк, шөһрәтпәрәстлик кими пис сифәтләр йохдур. Бурадакы инсанларын һамысы хейрхаһ, ган төкмәкдән, фитнәдән узагдырлар. Одур ки, хошбахт бир һәят кечирирләр. Өлүм дә онлара яддыр. Онлардан чаван яшында һеч кәс өлмүр. Тәбии инсан өмрү сүрмүш гочаларын өлүмүнә исә һеч кәс ағламыр, бәрәкәтли әмәк сайәсиндә хошбахт өмүр кечирән бу инсанлар матәм нә олдуғуну билмирләр.

«Искәндәрнамә» әсәринин мөвзуу ялныз дөвләт гурулушу мәсәләси илә мәһдудлашмыр. Шаир әсәрин хүсусән икинчи һиссәсиндә гәһрәманын фәлсәфи мәчлисләриндән бәһс этдийи заман дүня, ярадылыш, һәят вә каинат һаггындакы көрүшләрини дә екунлашдырыр. Искәндәрин мәчлисләриндә гәдим юнан вә рома философлары иштирак эдир. Мүхтәлиф

дөврләрдә Искәндәрлә муасир, ондан әввәл вә сонра яшамыш философлар өз фәлсәфи көрүшләрини бу мәчлисдә ирәли сүрүрләр. Нәзәрдә дутмаг лазымдыр ки, бурада философларын сөйләдикләри фикирләрин чохусу Низаминин шәхси мүлаһизәләридир.

Мәчлисдә Әрәсту, Валис, Белинас, Сократ, Фәрфурюс, Һогмус вә Әфлатун иштирак эдир. Һәр кәс илк ярадылыш һаггында өз мүлаһизәсини сөйләйир. Искәндәрин чыхышындан сонра Низами мәчлисдәки фәлсәфи сөһбәтә екун вурур. Низаминин илк сөзү Әрәсту илә башламасы тәсадүфи дейилдир. Шаир Әрәстунун сөзләриндә һәятын һәрәкәтдән доғмасы һаггында олан мүлаһизәни тәгдир эдир, ондан чох-чох әввәл вә сонра яшамыш гәдим юнан философларынын бир сыра фикирләрини шәрһ эдир, лакин ахырда идеалист Әфлатунун мүлаһизәләринә уйғун бир нәтичә илә фикрини тамамлайыр. Һәгигәти дәрк этмәкдә инсан әглинин ачизлийини билдирир.

Низами вә вәтән

XII әсрин мүрәккәб ичтимаи шәраитиндә яшаян даһи сәнәткар Низами халгын сәадәтини, вәтәнин мүгәддәратыны дүшүнүрдү. О парчаланмыш өлкәсиндә Атабәйләр вә Ширваншаһлар һакимиййәтләринин зиддиййәтләрини көрүр, зүлм вә тәзйиг әсасында гурулан бу үсули-идарәни бәйәнмирди.

Низами, Азәрбайчанын тарихини яхшы билирди. О, халгынын мәрд мүбариз кечмишини, намуслу һәятыны, шәрәфли әмәйини, нәчиб сифәтләрини, көзәл ән'әнәләрини һәрарәтлә тәрәннүм эдирди.

Низами халгын бүтүн йүксәк мә'нәви зәнкинликләри илә тәрбийәләнмиш вә бу мә'нәви зәнкинликләрлә бағлы бир инсан иди. О, бу зәнкинликләри дастанларда, нағылларда динләмиш, маһныларда-лайлаларда эшитмиш, тарихи китабларда охумуш, гочаларын сөһбәтиндә, халг сәнәткарларынын мәчлисләриндә өйрәнмиш иди.

Низаминин поэмаларында айры-айры тарихи шәхсиййәтләр олмасына бахмаяраг, шаир бу әсәрләрдә әсасән өз вәтәнинин көзәлликләрини, үстүнлүкләрини тәрәннүм этмиш, мүмкүн олдугча һадисәни онунла әлагәләндирмиш, онун тарихиндән муәййән хатирәләри чанландырмыш вә беләликлә, халга, вәтәнә олан мәһәббәтини ифадә этмишдир.

Вәтәнин тәбии көзәлликләри гаршысында һейран олан шаир бу көзәлликләри дөнә-дөнә гәләмә алмышдыр. О өлкәнин башы думанларла гучаглашан уча дағларыны, чайырлы-чәмәнли, чейранлы-чүйүрлү дүзләрини, сәрин булагларыны, илан кими гыврылыб ахан чайларыны, турачлы-кәкликли, күллү-чичәкли бағчаларыны, мейвәли, үзүмлү бағларыны, асланлы-гапланлы, күн көрмәз мешәләрини, долу сүнбүллү тахыл тарлаларыны—бунларын һамысыны, һамысыны севир вә тәсвир эдирди.

О, бу көзәл өлкәнин сәрин яз сәмасыны, инсана чан верән сәһәр нәсимини, айлы-улдузлу кечәләрини, айдын күндүзүнү тәрәннүм этдикчә фәрәһләнирди:

Сәфалы бир күндә баһар чағында,
Әйләнмәк көзәлдир элләр бағында.
Бәнәфшә кәтирә баһардан сорағ,
Нәркис әлләриндә галдыра чираг.
Гушларын ганлары кәлинчә чоша,
Гәлбләри нәғмәйлә кәлә хүруша.
Чөлләрдә чейранлар башлая рәгсә,
Чейран балалары верә сәс-сәсә.
Күлләр бүсат гура чай кәнарында,
Шириндил бүлбүлләр ола сазанда.
Гушларын сәсилә күлүн нәсими
Уюша ән мәһрәм ики дост кими.

Шаир тәбии көзәлликләрини тәсвир этдийи ана вәтәнин гүдрәтли тарихини вә адамларыны да ифтихарла тәрәннүм эдир. Мәһинбану, Ширин вә Нүшабә кими һүнәрли гадын һөкмдарларын мәрдлийини, онларын өлкәни харичи дүшмәнләрдән мудафиә этмәк бачарығыны ери кәлдикчә хатырлайыр вә муасирләрини бу шәрәфли тарихдән өйүд алмаға чағырыр.

Низами Бәрдә шәһәрини охучулара беләә севдирир:

Бәрдә нә көзәлдир, аһ нә көйчәкдир,
Язы да, гышы да күлдүр, чичәкдир.
Июнда дағлары лаләләр сәпәр,
Гышыны баһарын нәсими өпәр.
Яшыл мешәләри чәннәтә бәнзәр,
Шән әтәкләринә бағланмыш Кәвсәр.

Сөйүдлүк чөлләрә вермишдир зинәт
О бағи-сәфиди яланчы чәннәт.
Охуюр кәклийи, өтүр турачы,
Гыргавул ювасы һәр сәрв ағачы.

О, бу шән өлкәдә һөкмранлыг эдән Нүшабәнин гүдрәтиндән данышыр; ону дүнялары титрәдән Искәндәрә гаршы гоюр.

Дүнянын ән мүгтәдир һөкмдарларыны енән, Даралара үстүн кәлән Искәндәр Нүшабәнин гаршысында титрәйир. «Чәтин заманда», «рәийййәт сахлаян» бу гадын һөкмдар өз дөвләтини бачарыгла горуя билир.

Бу, чәннәт гәдәр көзәл өлкә XII әсрин сонларында өз кечмиш гүдрәтини итирмиш иди. Бөйүк вәтәнпәрвәр Низами өз өлкәсинин зүлм вә әсарәт алтында яшамасына дөзә билмирди. Бу вәзиййәт ону кәдәрләндирирди. О, бу ерләрин XII әсрин сон рүбүндәки һәятыны мә'юслугла тәвир эдирди:

Инди о дәркаһын тахты дағылмыш,
Гумашы, ипәйи гасырға алмыш.
Тәзә нар күлләри төкүлүб, солмуш,
О нарлар, нәркисләр дөнүб тоз олмуш.
Индисә еринде бу көзәл юрдун,
Силинти көрәрсән я чүрүк одун.

Бу мисраларын һәр бирисиндә дәрин бир дәрд, кәдәр һисс олунур. Лакин бөйүк сәнәткар нә гәдәр кәдәрләнсә дә кәләчәйә олан бөйүк үмидини итирмир вә бөйүк бир инамла:

Бу мәрдләр, көзәлләр юрдунда инан,
Чох сайсыз хәзинә кизләмиш заман
Бөйлә шух севимли күлшән һарда вар,
Һарда вар хәзинә сачан бу дияр.

дейә сева-сева тәрәннүм этдийи өлкәсинин кәләчәкдә йүксәләчәйини, парлаячағыны сөйләйирди.

Низами мәрдләр юрдунун кәләчәк шәнлийини тәрәннүм этмәклә муасирләрини һәвәсләндирир, онлары сәадәт уғрунда мүбаризәйә чағырырды.

Һеч тәсадүфи дейил ки, даһи сәнәткарын әсәрләриндәки бүтүн мәнфи сурәтләр вәтәнә хаин чыханлардыр. Шаир беләә инсанлары халгын алчаг бир дүшмәни кими ләʼнәтләрлә дамғалайыр, охучуда онлара гаршы дәрин нифрәт һисси оядыр.

Низаминин гәһрәманларындан Хосров, Бәһрам, Мәһинбану, Нүшабә вә Искәндәрин башлыча хүсусиййәти вәтәнпәрвәрликдир. Әсәрин башга мүсбәт гәһрәманлары да онлары һәмишә вәтәнпәрвәрлийә һәвәсләндирир. Шаир тәрәннүм етдийи йүксәк мәһәббәтиндә вәтән мәһәббәтини хүсуси гиймәтләндирир, она пәрәстиш эдир.

Низами өзүнүн: «Едди көзәл» поэмасында әсас гәһрәманы олан Бәһрамы һәр шейдән әввәл бир вәтәнпәрвәр олараг көстәрир.

Атасынын өлүмүндән сонра мәмләкәтин ядлар әлинә кечдийини көрән Бәһрам онун хиласы уғрунда мүбаризәйә киришир. О, вәтәнсиз бир инсанын мә'нәви әзабларындан бәһс эдир:

Мән ядлар эвиндә әзиййәт чәким,
Олсун таланчылар эвимә һаким.
Дүшмәнин гисмәти шәкәрим олсун,
Мәнимсә едийим чикәрим олсун.
Гылынч, бычаг хошдур чикәр емәкдән,
Гой гылынч, бычагла доғрансын бәдән,

Низами бурада өз өлкәсинин ядлар әлиндә олдуғуну көрән инсанларын һәйәчанларыны ифадә эдир. О, ядлара табе олараг яшамагдан шәрәфлә өлмәйи үстүн тутур.

Низами Искәндәри дә вәтәнпәрвәр бир һөкмдар кими көстәрир. О, әсрләрдән бәри Иран һөкмдарларына хәрач вермәли олан өлкәсини, бу ағыр йүкдән гуртармаг үчүн мүбаризә эдир. О, Иран һөкмдары Дара кими гүввәтли вә зүлмкар дүшмәнлә өлүм-дирим мүһарибәсинә киришир. Вәтәнә олан сәдагәт, һагг иш уғрунда апарылан бу мүбаризәдә онун галибиййәтини тә'мин эдир.

Севкинин дәрин фәлсәфи мә'насыны ифадә этдийи «Хосров вә Ширин» әсәриндә дә шаир вәтәнә мәһәббәтин үстүнлүйүнү тәрәннүм эдир.

Әсәрин әсас гәһрәманы олан Ширин өз мәһәббәтинин күчүилә Хосровун өз вәтәнини дүшмәнләрдән хилас этмәйә мәчбур эдир.

Ширин ата юрдуну гоюб гачан бир адамла эвләнмәйә разылыг вермир, өз ширин чанындан артыг севдийи, һәятыны уғрунда фәда этдийи Хосровла, өз ата юрдуну гуртарана гәдәр эвләнмир.

Низаминин нифрәт этдийи инсанлар, вәтәнә, халга хәянәт эдән намуссуз адамлардыр. Шаир өз мүсбәт гәһрәманларыны һәмишә онларла мүбаризәдә көстәрир. О халга-вәтәнә хәянәт эдән инсанларын ич үзүнү ачыб онларын бүтүн мә'нәви дүшкүнлүкләрини охучунун нәзәриндә чанландырыр.

Бу сурәтләр ичәрисиндә Раст-рөвшән даһа марағлы олдуғундан бунун хәянәтини шаирин нечә ачыб көстәрдийини нәзәрдән кечирәк.

Низами көстәрир ки, вәтәнпәрвәр Бәһрам өлкәни дүшмәнләрдән хилас эдиб гүдрәтли бир һакимиййәт гурдугдан сонра, о, идарә ишләрини вәзир Раст-рөвшәнә тапшырыр.

Раст-рөвшәнин симасында шаир икиүзлү, ялтаг, ачкөз, һийләкәр вә хаин бир инсанын намуссуз һәятыны көстәрир. О һәлә халгын вә һөкмдарын көзүнү бағламаг үчүн өзүнү Раст-рөвшән адландырыр. Бунун мә'насы доғрулуг вә айдынлыг демәкдир. Лакин һәгигәтдә исә онун варлығы әйрилик вә зүлмәтдән ибарәт иди. Онун һакимиййәт башына кәлмәси өлкәдә доғрулуғун вә айдынлығын мәһвинә сәбәб олур,

Раст-рөвшән өзүнә эдилән э'тимаддан истифадә эдәрәк, өз шәхси эмлакини артырмаг мәгсәдини күдүр. О, зүлм, һагсызлыг вә таланларла мәмләкәти зәиф салыр, харичи дүшмәнлә әлагәйә кириб өлкәсинин Чин хаганынын мүстәмләкәси олмасы үчүн зәмин ярадыр.

Даһи сәнәткар охучусуну инандырыр ки, вәтәни, халгы севмәйән, она гәлбилә бағлы олмаян, намус йолунда, халг йолунда чандан-башдан кечмәйә һазыр олмаян инсанлар мәмләкәти идарә эдә билмәзләр.

О, Раст-рөвшән кими вәтән вә халг дүшмәнләринин ич үзүнү көстәрдикдән сонра онлара гәзәблә диван тутмағын зәрури олдуғуну да сөйләйир.

Шаирин бу фикирләри гоча чобанын дили илә сөйләнилир, Бәһрамын әли илә еринә етирилир.

Низаминин әсәрләриндә шиддәтлә тәнгид этдийи инсанларын бир гисми дә һәр зүлмә дөзән, һәр кәсә боюн әйәнләрдир. Шаир һәятын мә'насыны «емәк вә ятмагда» көрән, бир гарын чөрәк үчүн, доланмаг үчүн һәр етәнин саггалыны тумарлаянлары, шәрәфсиз һәят кечирәнләри һәмишә мәзәммәт эдир:

Нийә алчаглара боюн әйирсән,
Оюнчаг олурсан һәр намәрдә сән.

Нә үчүн бойнуна мин йүк алырсан,
Залимин зүлмүндән разы галырсан.
Гәлби юмшаглығы бир йоллуг унут,
Чийнини дағ кими даим уча тут.

О ачизлийин нәтичәләрини сөйләйиб мәрдлийи, мүбаризәни, зүлмә гаршы мүбаризәни ирәли сүрүр:

Сүсән чичәйи тәк ипәкдән олсан,
Сәни саф торпаг да әзәчәк инан,
Ачизлик үрәйә ағрылар салар,
Алчалар һәр зүлмә дөзән адамлар.
Инсаны сарсыдар көз яшы, налә,
Аһ чәкиб, оф дейән чатмаз кәмалә,
Гүчмаг истәйирсән күл будағыны,
Тикан тәк чийниндә тут ярағыны!

—дейир.

Нимази ган төкән, өлкәләри хараба һала салан, мәдәниййәти дағыдан ишгалчылара нифрәт бәсләйир, Мүһарибәнин фәлакәт олдуғуну, бәшәриййәтә сәфаләт кәтирдийини, ачлыга, сәфаләтә сәбәб олдуғуну, халгларын һәятыны сарсытдығыны сөйләйир.

Лакин о, бу мүһарибәләрә ялныз мәрдлик илә сон гоймаг лазым кәлдийини, динч вә хошбахт яшамаг үчүн, сәадәт үчүн мүһарибәләрә гаршы мүһарибә апармағын лабүдд вә зәрури олдуғуну да көстәрир.

Онун мүсбәт гәһрәманлары бу уғурда мүбаризә апарыр, вәтән шәрәфини горудуглары, өлкәни гарәткәр дүшмәндән мүдафиә этдикләри, халг сәадәтинә хидмәт этдикләри үчүн гәһрәман адланырлар.

Низами, мәдәниййәти мәһв эдән, инсанлыға нифрәт бәсләйән, гандан көзү доймаян башчылары нәзәрдән гачырмамышдыр.

О, Пәләнкәр симасында белә бир мурдар, ган ичән, гарәткар башчынын маһийјәтини ачыб көстәрир. Низами һеч бир гәддар зүлмкарын дүняда һәмишәлик мүвәффәгийјәт газанмаячағына әмин иди. О, һәгиги әдаләтин гәләбәсинә инанырды. Одур ки, шаир инсан әти илә ғыдаланан бу чәллады, һәгигәт уғрунда мүбаризә апаран идеал гәһрәман илә, Искәндәрлә гаршылашдырыр.

Өлкәләри, Пәләнкәрин таланчы ордулары тәрәфиндән дағыдылан, хәрабалығa чеврилән мисирлиләр Искәндәрдән көмәк истәйир. Пәләнкәрин ялныз Мисир үчүн дейил, дүня халгларынын һамысы үчүн үмуми бәла олдуғуну көстәрирләр.

Низами вә әсримиз

Низами, Бәрдәдән бәһс эдәркән, XII әсрдә феодал мүһарибәләри вә зәлзәләләр нәтичәсиндә хәрабәлийә чеврилмиш вәтәнинин кәләчәкдә даһа гүдрәтли күнләр кечирәчәйинә инандығыны сөйләмишди. О, бу мәрдләр өлкәсинин азад вә хошбахт күнләринә инаныр иди:

Енә дә бол олан о көйәртиләр
Әдаләт тохумундан көйәрсә әкәр,
Енидән көзәлчә бәсләнсә дияр,
Кет-кедә яшыллыг, көзәллик артар,—

—дейә Низами, өлкәсиндә азадлығын, мәдәнийјәтин чичәкләнмәсини арзулайырды. Даһи сәнәткарын бу арзулары бизим дөврүмүздә, совет һакимийјәти дөврүндә еринә етди. Шаирин ана вәтәни Сталин заманәсиндә баһар нәсиминин тәравәтилә чичәкләнән лаләзара чеврилди,

Низаминин бу чаһаншүмул әсәрләри бүтүн Яхын Шәрг шаирләри үчүн нүмунә олмушдур. Әсрләрчә шәргин ән бөйүк шаирләри Низами хәмсәсинә нәзирәләр—бәнзәтмәләр язмышлар. Һиндистанда Хосров Дәһләви, Өзбәкистанда Әлишир Нәваи, Иранда Чами кими көркәмли шаирләр «Хәмсә»ләр языб Низами мөвзуларыны тәкрар этмишләр. Ширазлы Мәктәби, Һилал Чығатаи, Түркийәли Һәмди, Әһмәди, Шейхи вә с. шаирләр Низами мөвзуларыны дәфәләрлә енидән ишләмишләр.

Үмумийјәтлә Низами мөвзуунда әсәр язмаг Яхын Шәргдә шаирлик имтаһаны вермәк һесаб олунмушдур.

Азәрбайчан шаирләриндән Ариф, Һәгири, Зәмири, Хәлфә, Әшрәф, Накам вә башгалары да онун мөвзуларында язмыш, хүсусән шеиримизин фәхри Фүзули «Лейли вә Мәчнун» әсәрини язанда Низамини өз устады кими хатырламышдыр.

Низами мөвзулары Гәрби Авропа әдәбийятында да өз әкс сәдасыны тапмышдыр. Шиллер вә Шекспир кими даһи шаирләрин ярадычылығында сәсләнмишдир.

Һәлә XIV әсрдә Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәрини илк дәфә Гызыл орда шаири Гутб гыпчаг дилинә тәрчүмә этмишдир. Шаирин әсәрләри дүнянын бүтүн мәдәни дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Шәрг алимләри әсрләрдән бәри онун дүһасыны тәгдир эдиб әсәрләринә шәрһләр вә тә'рифләр язмышлар. Гәрби Авропа вә рус алимләри онун дүһасы өнүндә һейрәт эдиб әсәрләрини тәрчүмә этмәйи өзләринә бир шәрәф саймышлар.

Бөйүк мүтәфәккир вә драматург Шәргин илк мүнәггиди философ Мирзә Фәтәли Ахундов Низами шеирләрини мүасирләринә нүмунә көстәрмишдир.

Лакин дүнянын һеч бир ериндә вә һеч бир заман Низами совет өлкәсиндә олдуғу гәдәр тәгдир эдилмәмишдир. Инди онун гәдим гәбри ериндә ени вә әзәмәтли бир мәгбәрә йүксәлир. Шаирин вәтәниндә бөйүк бир һейкәл вүгарла даяныр. Бакыда совет Азәрбайчанынын пайтахтында шаирин хатирәсини әбәдиләшдирән Низами музейи ярадылмышдыр. Бурада шаирин яшадығы дөвр, һәяты вә мүасирләри, әсәрләри, дүня әдәбийятына тә'сири көстәрилир.

Шаирин әсәрләри гардаш совет халгларынын дилләринә тәрчүмә эдилмәкдәдир. ССРИ-нын ән бөйүк шәргшүнаслары, алимләр Низами ярадычылығы үзәриндә илләрчә ишләйиб чилд-чилд әсәрләр язырлар.

Шаир вә әдибләр Низами адына һекайәләр, п'есләр ярадыр, мусигишүнаслар опера языр, рәссамлар әсәрләриндән лөвһәләр чәкирләр. Шаирин ени һейкәли бу яхынларда Бакыда Низами музейи өнүндәки Низами бағчасында йүксәләчәкдир. Инди онун адына Институтлар, элми тәдгигат мүәссисәләри, мәдәни-маариф очаглары, күчәләр вә бағлар вардыр.

Бүтүн дүняда сулһ вә асайишин мөһкәм даяғы олан советләр өлкәсиндә мәдәни ирси белә гиймәтләндирирләр. Инсанлығын сәадәтинә чалышан даһиләрин хатирәси бизим өлкәдә бу чүр тәгдир эдилир.

Букүн икинчи дүня мүһарибәсиндән сонра бир чох халгларын истиглалиййәтини зәнчирләмиш империалист өлкәләрдә ени мүһарибә гызышдырмаға чалышан сиясәтчиләр кечәли-күндүзлү азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн тәдбирләр көрдүйү, мүртәче профессорларын радиоларда азадлыгдан мәһрум эдилмиш халгларын мүсаид шәраит яранарса тез бир заманда артыб-чохалачағындан шикайәтләндийи, өз фәлакәтләрини Һинд вә Чин халгларынын тәрәггисиндә көрдүкләри бир дөврдә совет өлкәсиндә бүтүн халгларын милли мәдәниййәтинә, белә йүксәк һөрмәт бәсләнилир.

Сталин күнәши шуаларындан гүввәт алан гардаш халглар өз тарихләри илә фәхр эдир вә онлар бәшәр мәдәниййәтинә хидмәт этмиш бабаларыны шәрәфлә хатырлайыр. Инсанлығын сәадәти үчүн, бүтүн халгларын тәрәггиси вә азадлығы уғрунда, бөйүк Ленин—Сталин партиясынын милли сиясәти уғрунда, сосялист вәтәни уғрунда шәрәфли мүбаризәйә һазыр олдугларыны нүмайиш этдирирләр.

Низами, 800 ил бундан әввәл доғулмуш олса да, букүн Сталин дүһасындан гүввәт алыб, шәргин гапыларында йүксәлән күнәшли бир өлкәнин—Совет Азәрбайчанынын вәтәндашы олдуғу үчүн даһа хошбахтдыр.

КИТАБЫН МҮНДӘРӘЧӘСИ

Сәһ.

Кириш 3
Шаирин һәјаты вә дөврү 4
Низаминин лирикасы 11
„Сирләр хәзинәси" 13
„Хосров вә Ширин" 17
„Лејли вә Мәчнун" 21
„Једди көзәл" 23
„Искәндәрнамә" 26
Низами вә вәтән 29
Низами вә әсримиз 35

Мә'сул редактору: *М. Ч. Чәфәров*

Чапа имзаланмыш 27/V-1947 ил. Чап листи 2,5. Бир чап листиндә кетмиш мәтбәә һүруфаты 38528. Нәшријјат листи 2,5. Сифариш № 409. ФГ07746. Тиражы 2500.

Азәрбайчан ССР НС јанында полиграфија вә нәшријјат ишләри идарәси Азполиграфтрестин „Гызыл Шәрг" мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күч., 80.